

Svépomocné bydlení v době pozdního státního socialismu: responsibilizace, ideologie a beton¹

Tomáš Hoření Samec², Ivana Balgová, Barbora Vacková

Self-help housing provision during late state socialism: responsibilisation, ideology and concrete

Self-help housing has been proposed as a solution to provide qualitatively adequate and affordable housing not only nowadays, but also during the late state socialism in the 1970s and 1980s in the former Czechoslovakia. In this article, we focus on how the self-help housing provision was during that era linked with the *responsibilisation* of households, a technique of governance usually associated with neoliberal regimes. On the case of self-help housing construction in town Myjava, which was supported by local authorities and initiated by local company eager to attract workers, we show then eventually main burden for management and risks steaming from the construction was carried by the individuals and their (extended) families. Seemingly the ideological contradiction of this individualistic solution was resolved through rigorous standardization of construction projects, which enabled to maintain a self-help housing as one of the regime's tools for solving the housing question. We argue that in this respect, in the shift of responsibility from the formal institutions to the individuals, the housing system displays continuity between the late socialist and capitalist regimes, thus contributing to emerging body of literature which problematise the strict dichotomy between the socialist and capitalist eras.

Keywords

self-help housing, responsibility, housing, state socialism, ideology

ÚVOD

V současnosti se stále častěji setkáváme ve veřejných i soukromých debatách s pojmem *krize bydlení*, kdy se hovoří o prudkém růstu cen nemovitostí a nájmu nejen ve městech jako je Praha nebo Brno, ale v celé České republice. V této souvislosti se diskutují příčiny nedostupnosti bydlení a přisuzuje *zodpovědnost* za její řešení různým aktérům: trhu, státu, obcím nebo přímo těm, kteří bydlení potřebují, tedy jednotlivcům a rodinám. V tomto článku podnikáme cestu časem zhruba o čtyřicet let zpět, do období, které nazýváme pozdním státním socialismem, konkrétně na Myjavu v tehdejší Československu. Na případové studii státem a podnikem podporované svépomocné výstavby rodinných domů chceme poukázat na některé shodné prvky, které historicky provází řešení otázky nedostupnosti bydlení a jak se přitom uplatňuje

---

1 Tento text vznikl jako výstup projektu *Kutilství a jeho význam pro českou národní a kulturní identitu: současný stav, socio-kulturní a historicko-politické souvislosti, typologie a využití potenciálu pro místní rozvoj* (NAKI II DG18PO2OVV022).

2 Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.; kontakt: tomas.horeni-samec@soc.cas.cz

praxe svépomocného bydlení. Zaměřujeme se konkrétně na to, komu a jakým způsobem se na Myjavě v 70. a 80. letech 20. století přisuzovala zodpovědnost za zařízení bydlení. Na tomto základě představujeme kontinuitu mezi pozdním státním socialismem a nastupujícím (neo)liberálním kapitalismem, právě co se týče responsabilizace jedinců a rodin v otázce bydlení.

Nejen dnes, ale také v období státního socialismu se i přes masovou výstavbu modernistických bytových celků (tzv. panelových sídlišť) projevoval nedostatek kvalitního a dostupného bydlení (srov. Musil, 1985). Tento nedostatek byl řešen různými způsoby od státem organizované, podnikové, družstevní až po individualizovanou svépomocnou výstavbu (srov. Novotná, 2018). V této studii ukazujeme, že podobně jako v současnosti, tak i v období pozdního státního socialismu docházelo i přes zdánlivý ideologický rozpor k přesunu významné části zodpovědnosti za zařízení bydlení na jednotlivce a rodiny. Z hlediska ideologických principů státního socialismu je totiž toto přenášení zodpovědnosti o to zajímavější, že bydlení bylo stále deklarovaným nárokem a právem. Z obecnějšího teoretického hlediska zároveň klademe otázku, zda a do jaké míry je koncept *responsibilizace* nutné propojovat pouze s neoliberalním způsobem vládnutí, a zda je možné hovořit také o *responsibilizaci* subjektů v rámci státního socialismu (srov. Kreis, 2018; Offermann, 2019; Samec, Hájek, 2019). Tuto otázku je možné také přeformulovat, a to tak, zda a jak režim pozdního socialismu přebíral neoliberalní způsoby vládnutí a neoliberalní (expertní) diskurzy (srov. Kopeček ed., 2019; Keller, Nyklová, in review) a v jistém smyslu tak prefiguroval nadcházející politicko-ekonomickou změnu.

Touto studií přispíváme do historiografické a sociálně-vědní diskuze, která problematizuje vytváření striktní dichotomie mezi (pozdním) státním socialismem a systémem (nastupujícího) kapitalismu a liberální demokracie. V českém prostředí náš argument rezonuje s různými studiemi, které buď ukazují na společné kořeny organizované modernity státního socialismu i liberálního kapitalismu (Spurný, 2016) nebo diskutují charakter konstrukce vědění v pozdním státním socialismu a přebírání neoliberalních diskurzů (Kopeček ed., 2019) a pro dané systémy společné důrazy na ekonomickou efektivitu zajištěnou pomocí expertního technokratického vládnutí (Sommer, Spurný, Mrňka, 2019). Vnásíme do této diskuze kromě aplikace konceptu *responsibilizace* také empirická data z kontextu bydlení; jedné z klíčových tehdejších i současných osobních a společenských oblastí. Naší ambicí je tak kromě testování analytických možnosti pojmu *responsibilizace* také přispět k hlubšímu historickému porozumění dynamiky českého systému bydlení. Ten sice v průběhu transformace v 90. letech 20. století doznal zásadních změn (privatizace bytů, restituce nemovitostí, deregulace nájemného, následný rozvoj hypotečního trhu), avšak z hlediska kulturních významů spojených s bydlením a způsobů *responsibilizace* aktérů si zachoval pozoruhodnou kontinuitu, například co se týče významné role (rozšířené) rodiny při zařizování bydlení. V této studii se zaměřujeme na segment svépomocného bydlení, které chápeme jako praxi, kdy si domácnosti své bydlení zajišťují primárně vlastními silami, byť určitá asistence formálních aktérů (podniků, státu či obcí), není z tohoto procesu zcela vyloučena. Odlišnou praxí, než je svépomocné bydlení, je nákup již existující nemovitosti, stavba či rekonstrukce zajištěná kompletně firmou nebo bydlení v nájmu či podnájmu. Mezi těmito modely dále existuje

řada hybridních praxí, jako je například nákup nemovitosti a následné více či méně svépomocné opravy zahrnující vlastní práci a koordinaci řemeslníků nebo přátel či rodinných příslušníků, kteří se na rekonstrukci podílejí.

V úvodní části statí představujeme teoretický rámec pracující s konceptem *responsibilizace* subjektů, který byl vyvinut autory diskutující neoliberální způsob vládnutí a ukazujeme, do jaké míry byl zatím aplikován na kontext státního socialismu. V druhé části textu vysvětlujeme, co rozumíme pod souslovím “rodinný dům” a jak se tato moderní forma bydlení objevuje v kontextu socialistické ideologie. Vysvětlujeme dále některá specifika standardizované a typizované výstavby a její organizace, jednak proto, že je chápeme jako důležitý rys umožňující samotný proces *responsibilizace* a také proto, že jde o klíčové charakteristiky vlastní i uváděné případové studii. Třetí část statí je pak věnována studii popisující průběh takto plánované a řízené výstavby, a to s důrazem na zodpovědnost, která byla na stavebníky v období státního socialismu 80. let 20. století kladena. Základním pilířem této empirické části jsou rozhovory se stavebníky a stavebnicemi, kteří své domy plánovali, vyjednávali a svépomocně stavěli v letech 1977–1984 ve městě Myjava na západním Slovensku. Rozhovory byly realizované v rámci diplomové práce jedné z autorek (Balgová, 2019), přičemž od září roku 2018 do února 2019 byly osloveni ti obyvatelé čtvrti Kopánky (městská část Myjavy), kteří své domy stavěli v období socialismu a bydlí v nich dodnes. Celkem proběhlo deset rozhovorů s komunikačními partnery, přičemž u třech manželských párů probíhal rozhovor s oběma partnery současně. Tuto část, kde prezentujeme analýzu dat, členíme podle druhu aktérů na části zabývající se formálními institucemi, rodinou a sociálními sítěmi v podobě přátel a známých, abychom dokázali ilustrovat jejich specifické role při podpoře zajištění bydlení pro svépomocné stavitele a představili různé způsoby přisuzování zodpovědnosti.

RESPONSIBILIZACE: VLÁDNUTÍ POMOCÍ FORMOVÁNÍ ZODPOVĚDNÝCH SUBJEKTŮ

Studium způsobů vládnutí (*governance*) a organizace formální moci v moderních společnostech je zásadně ovlivněno prací Michela Foucaulta (Burchell, Gordon, Miller, 1991; Foucault, 1995, 2008) a autorů, kteří dále rozpracovali jeho teoretická východiska a argumenty v kontextu neoliberálních režimů (Dean, 2017; Lemke, 2001; Miller, Rose, 2008; Rose, 1990; Shamir, 2008). Jestliže obsáhlou diskuzi v rámci takzvaných *governmentality studies* zjednodušíme, tak jedním z jejích základních argumentů jsou foucaultovské úvahy o proměně charakteru a výkonu moci v průběhu historie (západních) společností. Z moci více či méně násilně a svévolně ovládající lidské subjekty a obzvláště jejich těla (Deville, 2015) se postupně stává moc disciplinující skrze vědění (a jeho specifickou produkci a distribuci) a skrze formování kolektivit (populací), které lze ovládat centralizovaně a tedy efektivněji. Rodí se tak moderní stát. Stále se ale jedná o moc, kterou si lze představit jako vertikálně strukturovanou, tedy s jasnou hierarchií. Foucaultem popisovaný moderní stát je založený na vládnutí ve smyslu “vedení” (Foucault, 2007). Jádrem jeho práce tkví ve zkoumání geneze jeho principů, vývoje institucí a technik vládnutí v mocenském modu, ve kte-

rém instituce nejsou primárně založeny na trestající funkci, jakkoli sankce je součástí hierarchizovaného systému disciplinačního dohledu, ale na vedení k specifickým typům jednání, která jsou považována za vhodná (Foucault, 1996). Už v *Dějínách šílenství* (Foucault, 1994) ukazuje zrod zodpovědného jedince, který sleduje sám sebe a hodnotí své jednání vzhledem k vnějším normám, což později rozpracovává jako princip disciplinačního dohledu (1995). Sledujeme-li Foucaultovo myšlení, tak spatříme modernitu jako systém, v jehož samotných základech je obsažen přesun zodpovědnosti na jednotlivce. Z této teoretické perspektivy tedy není překvapující, že právě v 70. a 80. letech minulého století přichází zásadní proměna toho, jak vypovídáme o “západních” či “euroatlantických” společnostech. Foucault (2007, 2008) a další autoři začínají v této době operovat s pojmem *neoliberalismus* a adjektivem *neoliberální* (Larner, 2000; Lemke, 2001).

Těmito pojmy daní autoři označují způsob organizace společnosti založený na specifických diskurzích (zahrnující určité ideologie, politické a ekonomické teorie a definice racionality), které souvisí s praxí, kdy se zmenšuje role státu v roli (re)distribuce veřejných statků, probíhá privatizace veřejného sektoru a deregulace soukromého sektoru (Stonehouse, Threlkeld, Farmer 2015: 394; Trnka, Trundle, 2014, s. 137). V rámci neoliberálního diskurzu apelujícího na svobodu jednotlivců (Pyysiäinen, Halpin, Guilfoyle, 2017, s. 219–220) a na uplatnění pravidel a principů tržní racionality v rámci všech možných sfér společnosti — bydlení, zdravotnictví, školství (Shamir, 2008) se také formuluje představa o “novém (‘správném’) subjektu”. Subjektu, který je *schopný a ochotný převzít zodpovědnost* nejen za uspokojení svých materiálních potřeb, ale i za vlastní rozvoj, tak aby mohl být vnímán jako “správný” člen společnosti, který na sebe přebírá také *rizika* plynoucí z fungování společnosti, které je stále více založeno na (finančních) trzích (Kear, 2013; Beggs, Bryan, Rafferty, 2014). Tento proces je nazýván *responsibilizací* a je identifikován jako “klíčová charakteristika neoliberálního vládnutí” (Brown, 2015; Dean, 2010 in Stonehouse, Threlkeld, Farmer 2015: 395). Teze o *responsibilizaci* jako hlavním módu operování moci v neoliberální společnosti je sdílena jak “otci zakladateli” daného přístupu, tak jejími následovníky a následovnicemi. Nicméně panuje jen částečná shoda nad tím, jakým způsobem instituce dosahují toho, že se subjekty *stávají zodpovědnými* a jak instituce *zodpovědnost* přisuzují a vyžadují. Někteří autoři (Rose, Miller, 1992) hovoří o tom, že naše vlastní já (*self*) se stává určitým projektem, který je potřeba kontinuálně a promyšleně zlepšovat (Kelly, 2017; Joseph, 2014). Přitom *zodpovědnost* je možné přisuzovat například právě morálním apelem na jednotlivce (Shamir, 2008, s. 7–8), kdy ti, kdo *zodpovědnost* za sebe a svůj rozvoj a blahobyt přebírají, tak jsou chváleni, oceňováni a preferováni oproti *ostatním*. Pyysiäinen, Halpin & Guilfoyle (2017) diskutují také další způsoby, jak jsou lidé činěni *zodpovědnými* subjekty: je to již zmíněný apel na svobodu jednotlivce, který je lákavý z hlediska možnosti *seberealizace*. Dále pak hovoří o způsobech zahrnující obavy či strach ze ztráty kontroly nad určitou situací, které paradoxně vedou ke stejnému výsledku jako pozitivní motivace, *poslušnému* subjektu, který se *disciplinuje* sám od sebe a není jej nutné neustále instruovat.

Z hlediska této studie je relevantní sledovat způsoby *responsibilizace* subjektů v kontextu bydlení: kdy se projevuje často právě *skrze* *moralizaci* určitého jednání

a prostřednictvím označování aktérů za morálně správné nebo špatné. Klasickým příkladem je institucionalizovaná preference vlastnického bydlení jako ideálního způsobu bydlení, které je provázáno diskurzem přisuzující zodpovědnost (za péči o vlastní bydlení a komunity) jednotlivcům, a to jak vlastníkům, tak nájemníkům (Flint, 2004; McIntyre, McKee, 2012; Stonehouse, Threlkeld, Farmer 2015). Nejen v případě Velké Británie, Austrálie či Spojených států amerických, ale i českém prostředí je pak normalizace vlastnického bydlení a potažmo nástrojů k němu vedoucích — hypotečních úvěrů — převládajícím způsobem referování o bydlení, a to jak v mainstreamových médiích (Samec, 2020), tak ve výpovědích (prvo)nabyvatelů bydlení (Samec, 2016). V jejich výpovědích je pak možné pozorovat výše zmíněnou kombinaci pozitivní a negativní motivace vedoucí k přebírání zodpovědnosti skrze prožívané afekty formulované do emocí strachu a naděje souvisejících s hypotečním úvěrem a vlastnickým bydlením. Hypoteční úvěr představuje ambivalentní nástroj zajišťující jak dosažení snu o vlastním bydlení, ale také figurující jako “Damoklův meč” nad hlavou dlužníků (Samec, 2018). Takové nastavení systému (normalizace financionalizovaného bydlení) pak umožňuje disciplinovat subjekty jak z hlediska morálního (je “správné” být vlastníkem) i z hlediska právního (legální postih subjektů, kteří nejsou schopni splácet úvěr; srov. Stout, 2016a, 2016b). Těmito způsoby se instituce zbavují zodpovědnosti hned dvakrát: jak zodpovědnosti za faktické poskytování bydlení (například výstavbou obecního bydlení), tak morálně, kdy po nich daný požadavek ani nelze požadovat či vymáhat, protože se normalizuje určitá představa o zodpovědnosti za poskytování bydlení, kdy je chápáno jako povinnost jedince či rodiny si bydlení zajistit. Pravidla daného diskurzu pak znemožňují představit si a formulovat, že by systém bydlení mohl vypadat odlišně, než je daná “realita”.

Výše zmíněné studie podporují tezi o individualizaci systému bydlení v České republice a vnáší otázku, zda a jak se operuje případně s pojmem responsabilizace na poli českého sociálně-vědního diskurzu. Možná překvapivě, přestože současná česká společnost vykazuje řadu neoliberálních rysů zahrnujících zmíněné diskurzy podporující individualizované tržní řešení a privatizaci a deregulaci veřejných systémů jako je bydlení, zdravotnictví, sociální ochrany, školství, je pojem responsabilizace užíván spíše vzácně. Výjimkou jsou studie zaměřující se na responsabilizaci klientů sociální práce, respektive lidí, kterým je poskytována nějaká forma sociální ochrany (Šimíková, Vyhlídal, 2010) a pak lidí, kterým byla poskytována psychiatrická péče (Honová, Numerato, Kundrátová, 2019), kde ale autorky a autor tvrdí, že v českém kontextu daná péče není “ovlivňován[a] neoliberálními formami responsabilizace ... v takové míře, jak tomu bývá v zahraničních kontextech” a zmiňují “jiné formy responsabilizace” odkazující na “stopy socialismu” (ibid. 623). K podobnému závěru pak docházejí Hájek a kolektiv (2020), kteří označují nedůvěru ve formální instituce a tržní mechanismy jako hlavní bariéru v procesu responsabilizace.

Zároveň je pro nás je klíčová v úvodu formulovaná otázka, do jaké míry je koncept responsabilizace nutné aplikovat pouze na neoliberální režimy vládnutí nebo zda je možné hovořit také o responsabilizaci subjektů v rámci státního socialismu. Případně lze otázku pojímat, jestli je možné v rámci režimu pozdního státního socialismu hovořit o přebírání neoliberálních rysů vládnutí (Keller, Nyklová, in review). Určité rysy (proto)responsibilizace subjektů byly identifikovány v různých ekonomických

diskurzích z období státního socialismu (Hájek, Samec, 2017); konkrétně například v příručkách domácího hospodaření, kdy domácnosti byly konstruovány jako samostatné ekonomické jednotky, které mají zodpovědnost za své ekonomické chování a potažmo vlastní blahobyt (Samec, Hájek, 2019); nicméně až během období post-krizového liberálního kapitalismu jsou subjekty konstruovány jako individualizované, dynamické a flexibilní, mající zodpovědnost za aktivní zvládnání různých typů ekonomických rizik (Hájek, Nekvapil, Kaderka, Samec, 2019, s. 206–219). Také studie Stefana Offermanna (2019) ukazuje na sofistikovanou responsabilizaci jedinců v souvislosti s jejich “managementem zdraví” v Německé demokratické republice (NDR) 70. let 20. století. Podobně Reinhilda Kreis (2018) hovoří o tom jak praxe DIY a svépomoci byla v NDR ideologicky mobilizována a politizována tak, aby mohla být využita jako nástroj zachování a reprodukce režimu: jak z hlediska materiálního (například komunitní brigády, svépomocné opravy v domácnosti i rekonstrukce bydlení), tak z hlediska legitimitizačního (étos aktivních občanů podílejících se na budování socialistické pospolitě společnosti). Kreis (2018, s. 61–64) ale hovoří také o potenciální ambivalenci svépomocných praktik, které mohly mít opět materiálně i ideologicky subverzivní charakter vzbuzující otázku, zda proces responsabilizace jednotlivců během socialismu umožnil efektivněji vládnout nebo přispěl spíše k delegitimizaci režimu v jeho pozdní fázi. Obloukem se tak vracíme zpět k našemu tématu: svépomocnému bydlení, interakcím v přisuzování zodpovědnosti (za zařízení bydlení) mezi institucemi a jedinci a zdánlivým ideologickým kontradikcím spojeným se svépomocnou výstavbou rodinných domů za socialismu.

RODINNÝ DŮM A JEHO VÝSTAVBA V SOCIALISTICKÝCH SYSTÉMECH

Jedním z cílů této stati je navázat na diskuzi responsabilizace jako procesu, který nemusí být vnímán jako typický pouze pro neoliberální politicko-ekonomické systémy, ale že je možné jej identifikovat i v pozdním státním socialismu. Dále se domníváme, že obzvláště patrné je to v oblasti svépomocného pořizování vlastního bydlení. Dříve, než se dostaneme k empirické části textu, zaměříme se ještě více na specifický typ bydlení, kterému je výzkum věnován, a to bydlení v rodinných domech. Vysvětlíme, co přesně pro nás znamená *rodinný dům* a jak chápeme jeho postavení v rámci spektra socialistické ideologie.

NOVÁ KOLEKTIVITA A INDIVIDUALIZOVANÉ RODINNÉ BYDLENÍ

V této stati chápeme *rodinný dům* jako specifický prostor pro život rodiny, který se objevil v moderním městském prostředí 19. století a dále se pak vyvíjel do podob, které známe dnes. Začal se formovat ve chvíli, kdy se místo práce odděluje od místa života rodiny. Jeho vývoj také úzce souvisí se vznikem sociální skupiny, kterou jsme si zvykli označovat jako „střední třída“. Rodinný dům nebývá nutně více-generační a v období svého vzniku nemá být napojen na výdělečnou činnost. Je důležité si uvědomit, že tento *městský rodinný dům* není totéž, co venkovský dům, který byl historicky vždy spojen s hospodářstvím a ze své podstaty byl více-generačním

bydlením (například instituce “vejminku”). V případě, že se objevuje typický rodinný dům na venkově, pak jde spíše o projev urbanizace venkova (v dobovém kontextu např. Slepíčka 1981; přehledově např. Ouředníček, Špačková 2013, s. 16–24). Především autoři věnující se procesu suburbanizace, ve kterém podoby rodinného domu hrají významnou roli, upozorňují na to, že jde o model bydlení svázaný s étosem buržoazní střední třídy, s životním stylem rodící se kapitalistické společnosti. Jeho existence je interpretována jako důsledek procesu individualizace (srov. Galčanová, 2012). Přesto se obraz individuálního rodinného bydlení objevuje i v některých proudech socialistické ideologie.

Z ideálně typického hlediska je tato ideologie (ve smyslu jednoho z manheimovských typů moderního vědění; srov. Mannheim, 1991) jednou z cest hledání nové kolektivity v prostředí industriální moderní společnosti 19. století, která rozrušila tradiční vazby a nastolila nové formy nerovností. Nejde přitom pouze o marxistické pojetí třídního boje mezi těmi, kdo ne/vlastní výrobní prostředky. V moderních společnostech se objevují nové typy zdrojů, které jsou také nově interpretovány jako nedostatkové. Příkladem může být přístup ke sanitárním zařízením (kanalizaci) nebo pitné vodě. Neznamena to, že by předmoderní města neřešila otázky spojené s kvalitou ovzduší, vody, ale proměnil se důraz kladený na tyto základní potřeby. Zajištění této infrastruktury již není něco navíc pro nejvyšší vrstvy, ale stává se potřebou všech. Čistá voda je nedostatkovým zdrojem, na který ale v zájmu celku mají mít nárok všichni. Jak v jednom ze spíše popularizačních rozhovorů Foucault (2000) podotýká o architektuře, přičemž je ale možné tuto myšlenku parafrázovat ve vztahu k mnoha dalším institucím moderny, to, co bylo v 18. století nové, nebyla architektura či urbanismus, ale to, že se jejich řešení stalo součástí politik na mnoha úrovních. Podobně se tak jedním z těchto nedostatkových zdrojů, a současně politických témat, stalo právě bydlení a vše, co souvisí s jeho infrastrukturou. Nejde ale pouze o nedostatek kvalitního či “únosného” bydlení. Kolem bydlení, jeho podoby a významu se postupně začal rozvíjet výrazně moralizující diskurz zatížený představou o tom, co je dobré bydlení, jak má vypadat, pro jaký typ rodiny má být (přehledně na toto téma např. Galčanová 2012).

Můžeme tak konstatovat, že i v nejrůznějších více či méně aplikovaných verzích socialismu od konce 19. století po první tři dekády 20. století byly koncepce bydlení vždy chápány jako jeden z hlavních nástrojů proměny společnosti: skrze bydlení a jeho kvalitu nastolovat nový sociální řád (srovnej např. Miljutin, 1933, 55–54 jako primární zdroj; Choay, 1969). Ten měl představovat emancipovanou společnost, ve které bude pozornost věnována dříve (mocensky) znevýhodněným skupinám i městským i venkovským prostorům; zároveň tento prostor bude předmětem pečlivého plánování. Příkladem je konstruktivistické pojetí kolektivního domu jako na jednu stranu místa vysoce individualizovaného života jednotlivců, kteří jsou však součástí nové celospolečenské kolektivity. Idea „koldomu“ v sobě neobsahuje jenom teoretizování o formách bydlení a nesměřuje pouze ke kvalitě a naplnění požadovaného životního standardu. Současně je vyjádřením vztahu k rodině, jako svého druhu historického přežitku zatíženému třídním dědictvím předmoderní, což v dobové představě znamená zaostalé, minulosti. Tento typ kolektivního domu je materiálním obrazem společnosti, ve které je rodina (a především její možné negativní vlivy na

výchovu mladých lidí) oslabena či dokonce rozpuštěna (srov. např. Buchli, 2000). Na druhé straně tohoto „socialistického ideologického spektra“ ale můžeme najít např. koncepci fabiánskou v čele se známým Howardovým Zahradním městem, ve kterém právě individualizované rodinné bydlení hrálo zásadní roli. Ve skutečnosti byl ale tento koncept do velké míry inspirován právě raně kapitalistickou představou o tom, jak má vypadat dělnická rodina — výstavbu podobných kolonií podporovali a financovali především paternalističtí podnikatelé a do značné míry je tak materializovaným obrazem jedné fáze euro-amerického kapitalismu (srov. např. Vacková, 2013). V Howardově představě nová kolektivita nebyla tvořena mezi sebou rovnými *jedinci*, jako tomu bylo později např. u výše zmíněného Miljutina, ale rodinami. Je to právě přístup k rodině, který by mohl sloužit jako jedno z měřítek „radikálnosti“ různých socialistických koncepcí společnosti (dalším může být např. vztah k vlastnictví v rámci rodin či kolektivit). Socialistická ideologie ve vztahu k urbanismu, architektuře a bydlení rozhodně není monolitická, a jak Spurný ukazuje pro období 50. až 70. let státního socialismu v Československu, střetávají se zde různé hodnotové i estetické koncepce (Spurný, 2016, s. 156–164). Nicméně, jak dále Spurný na příkladu budování nového Mostu ukazuje, pro období (pozdního) státního socialismu je charakteristický paternalistický stát (“diktatura péče”) deklarující princip práva na (důstojné) bydlení pro každého (ibid. s. 164–173); nicméně i v dané případové studii se ukazuje rozpornost mezi ideologií a praxí (respektive mezi praktikováním ideologie na různých úrovních politických struktur), kdy určité skupiny obyvatel (mstečtí Romové) jsou vyloučeny z nároku na stejné bydlení jako ostatní a jsou segregovány na specifické místo (sídlíště Chanov) mající specifický (disciplinační) režim (ibid. s. 173–180).

Pokud tedy budeme o socialistické ideologii přemýšlet jako o širokém spektru idejí, které se mohly různě projevit na různých místech a historických dobách, tak rodinné domy vždy patřily do její výbavy. Ostatně aktéři státního socialismu museli vzít v potaz preferenci bydlení v rodinných domech, která je dlouhodobým a přetrvávajícím rysem (české) společnosti. Některé zestátněné podniky po roce 1945 pro svou potřebu zpracovávaly výzkumy, které opakovaně poukazovaly na preferenci rodinného bydlení v samostatných domech (Guzik, 2018). Některé státní podniky, zejména v rurálních oblastech, tak proto přistupovaly k výstavbě individuálních domů a nikoli bytových domů (sídlíště firmy Moravia v Mariánském údolí u Olomouce, viz Guzik, 2018). Ostatně i v rámci zmíněného nového Mostu byla následně kritizována nevyváženost počtu bytových jednotek v bytových a rodinných domech a nepřímá tak i přílišná rovnost a stereotypnost bydlení (Spurný, 2016, s. 167). Zároveň však koncepty i realizované rodinné domy měly ale vždy své jasné charakteristiky. Podobně jako bytové domy, byly často typizované a standardizované, jejich výstavba byla organizována družstvem či podnikem, popřípadě státem či municipalitou podporována. Nešlo o velkorysé domy typu vila, šlo o jednoduché bydlení často směřující až ke konceptům minimálního bydlení (srov. např. Teige, 1932, Honzík, 1947, Macharáčková, 2007). Většina z toho jsou ostatně i charakteristiky, které splňuje zkoumaná výstavba na Myjavě. Přitom standardizace a typizace jsou nástroje, které celý proces výstavby bydlení výrazně zefektivňují.

CESTOU STANDARDU

Typizace a standardizace je univerzální cestou k rychlé a efektivní výstavbě, která byla a je využívána ve všech politicko-ekonomických systémech a jinak tomu nebylo ani v prostředí Československa před i po druhé světové válce (podrobněji k tématu především Zarecor, 2015). V českém prostředí má standardizace stavebních postupů a typizace jednotlivých dílů silné kořeny ve stavebním oddělení firmy Baťa, kde byla rozvíjena jako nástroj masové výroby a výstavby a jak ukazuje Spurný, byla významnou (nepřiznanou) inspirací pro architekty, urbanisty a plánovače za socialismu, přičemž paradoxně ve Zlíně byla koncentrace moci umožňující stavět typizovaně/standardizovaně a disciplinovat nové obyvatele ještě větší, než v období státního socialismu (Spurný, 2016, s. 148–149). Standardizace není tedy typickým znakem socialistického stavebnictví, mnohem spíše je znakem stavby v období modernity, kdy se i bydlení stává svého druhu spotřebním, často nedostatkovým, zbožím. V socialistických podmínkách deklarovaného nároku na bydlení je samozřejmě standardizace stejně vítaným nástrojem. Stále jde ale o nástroj, který umožňuje efektivní zpřístupnění bydlení, ať už ve formě hromadné panelové výstavby či formou nabídky katalogových domů.

Standardizovaná výstavba a produkce stavebních materiálů však vyžaduje specifické formy organizace a produkce, především vysokou míru centralizace řízení. Je to ovšem jediný způsob výstavby, který může zajistit relativně rychlou výstavbu bydlení pro velké množství obyvatel. Po roce 1945 byl, stejně jako jiné obory, československý stavební průmysl, včetně architektonické a urbanistické činnosti, zestátněn. Byla tím ostatně naplněna představa již před válkou působících levicových architektů, kteří byli významnými postavami českého stavebního průmyslu směřujícího ke standardizované (typizované i prefabrikované) výstavbě, Karla Janů a Jiřího Voženílka, před válkou sdružených v *Pracovní architektonické skupině* (PAC; uskupení levicových architektů založené v Praze v roce 1931) a pracujících pod hlavičkou *Devětsilu*, v případě Voženílka i Baťova koncernu (Zarecor, 2015, s. 43). Jinými slovy, státní instituce, které byly součástí stavebního a projekčního průmyslu, navazovaly jak personálně, tak ideologicky na předválečnou levicovou architektonickou avantgardu a současně čerpaly ze zkušenosti s hromadnou výstavbou např. baťovských sídlišť.

Součástí hledání vzorů pro standardizaci a typizaci výstavby byly např. i opakující se typy domů známé z venkovské architektury (Musil, 1985, s. 36–42; Zarecor, 2015, s. 121–122). Nejznámější příklady standardizované výstavby rodinných domů jsou pak tzv. finské domky a pozdější typizovaný domek stavěný z dřevěných prefabrikátů OKAL (např. Horáček, 2013, s. 265) či tzv. *šumperák* projektanta Josefa Vaňka. Právě posledně jmenované domy jsou příkladem standardizace, která souvisí s výstavbou individualizovanou. Přestože byl Vaňkův *šumperák* svého druhu výjimečný „privátní“ počín jednoho konstruktéra, tak ve své podstatě byl standardizovaným plánem, který bylo možné realizovat díky dostupnosti typizovaných stavebních prvků, byť si jej bylo možné, právě proto, že šlo o soukromé stavebníky, na rozdíl od projektů na Myjavě, částečně individualizovat (viz Pospěch, Mertová, 2015).

Co se týče originální individualizované výstavby, tak samozřejmě i ta v socialistickém bloku existovala. Mnozí individuální stavebníci se právě snažili stavět své

domy “jinak”; jinak než podle standardizovaných stavebních projektů. Ovšem velmi pravděpodobně se většinou jednalo o lidi disponující různými kapitály (sociálním, kulturním, politickým i ekonomickým) — byli vzdělaní v oboru (stavaři, architekti), nebo měli dostatečné velké sociální sítě, které jim služby zajišťovaly, a podobně. Na druhé straně podobu jejich domů často ovlivňovala omezená, “standardizovaná”, nabídka místních stavebnin — např. dva dostupné typy oken (srov. např. Klímová, 2011). Podobně ovšem i v liberálním kapitalismu výstavba individuálních autorských rodinných domů či vil souvisí s dostatkem kapitálů, a pro zbytek populace se nabízí standard v podobě katalogu. Proč tedy klademe důraz na standardizaci individuálního bydlení? Především proto, že je významnou součástí empirického materiálu případové studie, kterou zde představujeme. Dále se domníváme, že možná nečekaně je právě standardizace mechanismem umožňujícím institucím “vyžadovat” zodpovědnost za realizaci bydlení po jedincích, respektive rodinách. Usnadňuje totiž proces výstavby tím, že nabízí takřkajíc *ready made* projekt i postupy, které je relativně snadné svépomocí modifikovat, přičemž míra modifikace je vyjednávána v konkrétních případech a interakcích — jak dále ukazujeme.

BETON A KACHLIČKY: ZKUŠENOST SE SVĚPOMOCNOU VÝSTAVBOU RODINNÉHO DOMU NA MYJAVĚ

PROJEKT: ÚLOHA FORMÁLNÍCH INSTITUCÍ
A VYJEDNÁVÁNÍ PODOBY RODINNÉHO DOMU

„Poviem vám pikošku,“ usmál se Karol a prisunul si židli blíž ke mně [k jedné z autorek statí]. Sedíme v kuchyni, pijeme kávu a na stole leží plány rodinného domu. Po častém kopírování je ozalitový papír, na němž je stavební projekt vytištěn, zbarvený do růžova. Karol působil ve fabrice na vysoké funkci, jeho projev je plný výrazů, které se již z běžných rozhovorů vytratily. Podobně jako většina stavebníků, i Karol se na Myjavu přestěhoval kvůli práci v Armatúrce. V okolních obcích nebylo mnoho pracovních příležitostí a rychle se rozneslo, že státní podnik hledá zaměstnance. „Ja som sa dozvedel o fabrike od bratranca, ten mi vravel, že je tam toľko roboty... tak som sa ako išiel opýtať a na vrátnici bol vtedy kádronník čo mal na starosti prijímanie nových zamestnancov a sa potešil velice a hovorí, dobre, že si prišiel, hneď si vybal veci. Tak som tam nastúpil hneď po škole a pracoval som tam 41 rokov.“ [Karol] Zaměstnanci z okolí dostávali přednostně byty v městské nebo podnikové zástavbě, nicméně ubytovací kapacity nestačily tempu přijímání nových zaměstnanců. Byty sloužily jako jeden z náborových prostředků, dostatek bytů byl tedy důležitou podmínkou rozvoje výroby.

Roku 1976 bylo v rámci okresu Senice, kam tehdy Myjava spadala, postaveno celkem 1 285 bytů (plán byl splněn na 106 %); přičemž v rámci podnikové výstavby bylo postavených 408 bytů, v rámci individuální (svěpomocné) výstavby 455 bytů a 422 bytů bylo obecních (OO SŠÚ 1977). Ve stejném roce měla Armatúrka Myjava 511 bytů a 340 lůžek ve svobodárnách, čekací doba na přidělení bytu byla několik let, protože například v roce 1977 byl počet dostavěných podnikových bytů jen 24 z celkového počtu

1 197 dostavěných bytů v okrese (OO SŠÚ 1978). Mária a Milan bydleli ve svobodárně více než tři roky a už dva roky čekali na družstevní byt. „Bol tam veľký poradovník, trvalo to dva roky a stále nič. Čakali sme...ale nedočkali sme sa tak sme sa rozhodli stavať dom. Za byt sme už mali zaplatenú zálohu, to nám ani nevrátili, ale kašľať na to.“ [Mária] Odpovědí na nedostatek bytů v Myjavě byl projekt individuální bytové výstavby Kopánka. Na základě přijaté vládní vyhlášky místní Národní výbor vyčlenil v územním plánu města na stavbu rodinných domů lokalitu na kopci nevhodnou pro stavbu paneláků a začalo se s přípravou inženýrských sítí. O možnosti zapojení se do projektu a podmínkách výstavby informoval zaměstnanec fabriky článek v třicátém čtvrtém čísle novin *Myjavské hnutie* z roku 1975 s názvem *Stavebníkom do pozornosti: Sústredená individuálna výstavba Kopánka*. Článek, doplněný jednoduchými kresbami znázorňujícími budoucí podobu čtvrtě, která vyrostla během několika následujících let, přibližuje podobu plánovaných typů rodinných domů. Řadová zástavba, jež se nejvýrazněji podobala kolektivnímu bydlení, byla podporovaná nejvíce. Při zapojení do tohoto „společensky efektivního způsobu výstavby“ — tedy výstavby řadových rodinných domů — (Komisia výstavby pri MNV 1975, s. 3) dostali stavebníci zadarmo stavební pozemek a nevratnou půjčku 35 000 Kčs. Při výstavbě samostatně stojících domů zaplatili 6 Kčs za 1 m² a nevratnou půjčku 25 000 Kčs³. To však nebyly jediné výhody, které stavebníci získali — při dokončení stavby do třech let mohli nadto obdržet 4 000 Kčs, cenové vyrovnání 8 000 Kčs a k dispozici jim byla i státní půjčka s výhodným úrokem. Zajištění stavby tak bylo zásadně ovlivněno ochotou formálních institucí svépomocnou výstavbu finančně podpořit (například aplikaci vládní vyhlášky místním výborem, všeobecnou nabídkou dostupných půjček a podobně). V tomto smyslu byla zodpovědnost sdílená: stát odpovídá za financování, ale často ve formě půjčky, která zavazuje i její(ho) příjemce či příjemkyni k určitému jednání.

„Každý pracovník, ktorý bude mať záujem o tento druh bytovej výstavby (...) musí si vzorne plniť všetky pracovné úlohy, ktoré sú na neho [sic] kladené,“ píše se v *Myjavském hnutí*. (*Myjavské hnutie*, 1976, s. 5) Projekt výstavby nebyl jen způsobem, jak zabezpečit bydlení zaměstnancům podniku, ale i prostředkem zajištění dostatku zaměstnanců pro podnik. Stavebníci se museli zavázat, že budou v podniku pracovat dalších deset let a budou vzorně plnit svoje pracovní úkoly. Po tuto dobu zároveň nemohli dům převést na jinou osobu. Zaměstnání, jež je podmínkou pro získání bytu, označuje Šmídová jako bytové nevolnictví, které představovalo účinný nástroj urbanizace a industrializace, nástroj politický a ekonomický (Šmídová, 1999, s. 180). Zatímco upsání se podniku vnímali komunikační partneři bez výhrad, ve výpovědích stavebníků se spornou stává jiná podmínka získání finančního příspěvku — dodržení stavebního projektu. Ti stavebníci, kteří se pokusili projekt upravit podle svých představ, narazili: „No a ten (...), ten to mal na starosti...no a jemu sa to vytýka všetko... to, že nič nepovolil. No my by sme boli chceli vtedy tie hliníkové okná, aj tie múriky museli byť z kameňa, to bol predpis, predpísané vchodové dvere, garážové dvere, to všetko museli byť rovnaké podľa projektu. Nič sa nedalo, žiadne zmeny.“ [Gabriela] Prostor pro vyjednávání takřka neexistoval — stavebníci si mohli částečně navrh-

3 Pro srovnání — jeden z komunikačních partnerů pobíral mzdu ve výši 1 880 Kčs měsíčně; půjčky tedy byly ve výši zhruba devatenácti, respektive třinácti měsíčních platů.

nout vnitřní dispozice domu, avšak s veskrze nepříliš oblíbenou rovnou střechou se museli smířit. „Nedalo sa vyberať... podmienka bola rovná strecha, to sa mi vôbec nepáčilo, hovoril som si, že sa rovná strecha do tohto prostredia vôbec nehodí... ale chceli sme stavať, nemali sme na výber, tak sme to obetovali.“ [Milan] Komunikační partneři hodnotí příspěvky od státu jako vítanou pomoc, bez níž by na vlastní bydlení nedosáhli, a tak se smířili s tím, že vlastní představy o bydlení bude možné realizovat pouze pod střechou, jejíž vzhled určoval stát, respektive zástupci institucí jako byl stavební úřad. Tento příklad dobře ilustruje “ideologické limity”, zatímco individuální rodinný dům mohl v rámci pozdního socialismu legitimně fungovat jako nástroj poskytování bydlení, *standardizace* jeho vzhledu měla zároveň za cíl reifikovat socialistické hodnoty kolektivismu a smířit tak případnou ideologickou kontradikci mezi individualismem rodinných domů a potřebou socialistické kolektivity (srov. Kreis, 2018, s. 53).

Upřednostňování kolektivního bydlení a odmítání rodinných domů coby buržoazního přežitku se změnilo na podporu (svépomocné) družstevní a individuální výstavby zejména z důvodu neschopnosti naplnit cíle plánované ekonomiky poskytnout slibované bydlení. Především v menších městech a kopcovitých terénech, kde by byla výstavba panelových domů nemožná, představovala standardizovaná výstavba rodinných domů zásadní řešení nedostatku bytů. Projekty individuální bytové výstavby byli do podstatné míry financované a regulované Miestnym národným výborom. Stavebníci dostali od státu pozemek, nevratnou půjčku, příspěvky, půjčku s výhodným úrokem společně s omezeními a nařízeními, jak má jejich dům vypadat. Zbytek zůstal na nich. Zdá se tedy, že z hlediska zájmů všech aktérů je to výhra pro každého, zodpovědnost je do určité míry přenášena na jednotlivce a rodiny, avšak role státu a podniků zůstává relativně významná, co se týče zajištění podmínek pro výstavbu (půjčky, pozemky). Standardizace kromě své praktické funkce (umožnění výstavby i při omezené nabídce stavebních prvků) umožňuje socialistickému státu “zachovat si ideologicky tvář” zdáním kolektivní výstavby, respektive bydlení, i přestože je realizované formou rodinných, a ne bytových domů.

RODINA: ZAJIŠTĚNÍ SOCIÁLNÍ A MATERIÁLNÍ INFRASTRUKTURY PRO SVÉPOMOCNOU STAVBU

„Začali sme stavať v roku 1977, predtým sme bývali v trojizbovom byte. Manžel to spomenul pred rodičmi, tí bývali celý život na dedine v rodinnom dome, tak velice to podporovali, boli ochotní, že budú nápomocní...môj otec nám aj s bratom hovoril, aby sme do toho obaja išli, že on nám pomôže, že sa o to postará.“

[Gabriela]

Gabriela vypráví o svépomocné stavbě domu a z jejích příběhů postupně vystupuje celá její rodina. Otec, jenž pracoval v betonárně, jim se stavbou výrazně pomáhal. Opatřil a dovezl stavební materiál, zajistil brigádníky na stavbu, vytyčil pozemek a založil stavbu. Matka pomáhala s přípravou stravy pro pomocníky a hlídáním dětí. Bratr, který ve stejném období taktéž stavěl rodinný dům, pracoval ve volném čase i na stavbě sestřina domu. Pomoc rodiny během svépomocné výstavby měla

u stavebníků různé podoby — bydlení u rodičů před dokončením domu; finanční půjčka; příprava jídla pro brigádníky; zkušenosti a znalosti, jež rodiče stavebníků měli z předcházejících svépomocných staveb. Z Gabrielina vyprávění je patrné, že zapojení rodinných příslušníků mělo i disciplinační charakter. Rodiče často povzbuzovali své děti k rozhodnutí si dům postavit, protože rodinný dům představoval v jejich očích ideální způsob bydlení. Bez ohledu na „tradiční“ socialistickou představu o kolektivním bydlení chtěli, aby ideálu rodinného domu dosáhly i jejich děti (srov. Lux et. al. 2018, pro roli rodiny ve formování preferencí ohledně bydlení).

Zapojení rodiny do výstavby domu se mohlo zdát jen jako určitý „plán B“ nahrazující nedostupnost stavebních firem a služeb, ale z vyprávění se ukazuje jako zcela zásadní. Rodinní příslušníci přebírali zodpovědnost za řadu činností spojených se svépomocnou stavbou. Ve stavu omezených zdrojů se pozornost stavebních podniků soustředila na výstavbu panelových sídlišť, průmyslových závodů a technické infrastruktury. „Ten štát nevedel ako z toho von...pretože také miestne stavebné podniky, tie by to mali robiť že...ale tie mali iné úlohy. Všetky socialistické podniky nestačili svojim úlohám, a tie im stále navyšovali. Tak oni v podstate robili veľké stavebníctvo a nikto nemal čas na rodinné domy. Tu staviame, všetko staviame, ale pre ľudí nemal kto stavať.“ [Eugen] Jeden z komunikačných partnerů zde explicitně hovoří o nedostatečně rozvinuté infrastruktuře zajišťující výstavbu, a tedy na praktické limity státu převzít zodpovědnost za výstavbu. „Ani tu nebola cesta ešte, to spomalovalo tú výstavbu, že sme chodili poľnými cestami, vozili sme to na nákladných autách a požíčali sme si vozík... celú stavbu sme vozili po poľných cestách a pritom tá cesta mala byť vopred, aj elektrina, aj voda mala byť, ale to nebolo.“ [Božena] Role rodiny je pak klíčová pro zajištění infrastruktury pro svépomocnou výstavbu: pomoc s hlídáním dětí, zajištění servisu pro řemeslníky a další výše zmíněné formy pomoci vyžadující angažovanost do celého procesu s významným přebíráním zodpovědnosti. Ivo Možný v eseji o rozpadu socialistického režimu ukazuje, jak se po zjištění, že řízené hospodářství nedokáže zajistit služby, rodiny opět začaly starat samy o sebe: „Své zájmy, jako od nepaměti, vzaly do svých rukou. Po krátkém počátečním tápání a zmatku, tradiční široké sítě velké rodiny se rychle revitavizovaly, bezpeněžní výměna služeb a zboží rychle rostla, samozásobitelství a soběstačnost v službách dosáhla u nás dosud nebývalé výše.“ (Možný, 2009, s. 43).

Pomoc rodiny při stavbě domu není jednoduché nahradit, což ilustruje příběh Karola, jenž se zapojením rodiny nemohl počítat. „Ja som to nejako vtedy ani dobre nezážil, čo ma čaká a pustil som sa do toho... Lebo trebárs u nás v (...) všetci bratranci stavali domy, a tom so všetkým pomáhala rodina, bolo to svojpomocne. A ja som sa tiež spoliehal na to, keď som do toho išiel, že mi tá rodina s tou výstavbou pomôže. Lenže ja som tu žiadnu rodinu nemal. Nikoho.“ Karol by se dnes pravděpodobně obrátil na stavební firmu, nicméně v roce 1977 mu kvůli chybějícím oficiálním možnostem zajištění stavby domu zbývalo se s žádostí o pomoc obrátit na kamarády, známé a případně kolegy z práce. Ukazuje se zde i určitá nerovnost mezi těmi, kteří na pomoc rodiny mohli spoléhat a těmi, již museli učinit něco „navíc“ — aktivizovat své sociální sítě. Na širší rodinu se tak často přesouvala zodpovědnost za poskytování služeb i práce, kterou by jinak měl v gesci částečně stát nebo které by bylo možné zajistit například tržně. Právě nemožnost oficiálního řešení formou

formalizovaných smluvních kvazi-tržních vztahů vedla k tzv. melouchům, neformálním vztahům s řemeslníky, které bylo nutné různě vyjednávat, jak ukážeme v další podkapitole.

TICHÁ DOHODA: MELOUCHY A ZNÁMOSTI

S placením výpomoci na stavbě se nepočítalo, za svou pomoc dostávali přátelé, či kolegové především stravu, alkohol a cigarety. Bez kamarádů a známých by se dal dům svépomocí postavit jen těžko, shodují se stavebníci. Stavba domu teda více než individuální projekt představovala společnou práci rodiny, známých, kolegů a v případě výstavby na Kopánce také budoucích sousedů. Řadová zástavba nebyla koordinovaná tamějším Národním výborem, ale v celé míře záležela na domluvě stavebníků. Ti museli při pokládání základů i stavbě zdí koordinovat svou činnost a postupovat společně. „Hrubá stavba sa v podstate stavala spolu, ako keby to bola jedna bytovka. Výkopy a základy sa robili spoločne, to bola jedna veľká brigáda.“ [Bohumil] Stavebníci v této fázi výstavby nakupovali stavební materiály společně, například železo, které si rozdělovali podle potřeby. Stavba řadových domů tak alespoň částečně splňovala představy o kolektivní výstavbě a společenské efektivitě. „Keď sa stavalo nebol s tým žiadny problém... chlapi si vypili pri stavbe a bolo.“ [Lucia] Za vaření brigádníkům, které představovalo jednu z důležitých činností pro zabezpečení chodu stavby, byly zodpovědné především ženy, jež tak kromě svého placeného zaměstnání a práce na stavbě trávily čas i přípravou jídla. „Všetko mi to prešlo pomedzi ruky, aj čo sa týka toho varenie a nosenia sem... ráno som vstávala o štvrtrej, aby som to stihla navariť, keď boli brigády, to som aj pre osem ľudí...“ [Božena], což ilustruje výrazně genderovaný aspekt svépomocné výstavby.

Na práce, jež si stavebníci nedokázali zajistit v rámci vlastních kapacit, si volali meloucháře. Práce dohodnutá a placená mimo oficiální sféru, která byla rozšířeným jevem zejména ve stavebnictví, nebyla vnímaná nijak negativně, ale spíše jako nevyhnutelnost. „To bola taká tichá dohoda, že im umožnili trochu si privyrobitť poobede... čiže sa v podstate využívala úplne bežná medziludská povedzme čierna práca... to bola tiež prax tej stavby.“ [Eugen] Přítomnost odborníka zaručovala nejen zvýšení kvality stavby, ale i její urychlení, a do určité míry nahrazovala nedostupné služby. To, že se o melouchaření všeobecně vědělo, ilustruje i samotné Eugenovovo vyprávění. Ve “Straně” zastával vysokou funkci a sám meloucháře na stavbě zaměstnával. Mezi komunikačními partnery toho využíval zřejmě v největší míře, nejspíše kvůli dostatku sociálního a politického kapitálu.

Právě sociální kapitál se ukázal být důležitějším než peníze — stavebníci sice disponovali půjčkami a příspěvky od státu, ovšem utratit je za nákup zboží a služeb mohli až poté, co do transakcí vstoupil sociální kapitál. „Za socializmu sa nestavala ľahko, lebo furt niečo chýbalo,“ zhodnotil tehdejší situaci Eugen. Nedostatkovost se v období socialismu netýkala jen pověstných pomerančů, ale i stavebního materiálu a know-how. Stavebníci se ve svém vzpomínání shodují, že právě shon po materiálech byl největší překážkou, kterou museli při stavbě překonat. Obstarat cement, obkladačky, okna — od stavebníků se vyžadovalo strategické myšlení a objíždění stavebnictví po celé republice. I když byl nákup materiálu podmíněný takzvaným

materiálovým listem, jež vydal stavební úřad na základě stavebního povolení, bez známostí se k stavebnímu zboží téměř nedalo dostat a čekací doby výrazně zpomalovaly stavební postup. „Ničoho nebolo, na všetko bol papier... čakal som pol roka kým som dostal len papier, že môžem ísť do tehelne si tehlu kúpiť... a keď prišiel cement na nádražie tak sme tam boli a trhali, dvadsať ľudí a každý si hneď bral pytle do auta.“ [Milan] Peníze měly sekundární platnost, jak poznamenává Šmídová, přicházely ke slovu až když byl přístup ke komoditě zprostředkovaný (Šmídová, 1999, s. 179; srov. Hájek, Samec, 2017, s. 821–822 z hlediska toho, co bylo “ne/správné” z morálního hlediska v otázce přístupu ke stavebnímu materiálu za socialismu). Eugen, který díky svému dobrému postavení v KSČ poznal „ty správné lidi“, měl známého ve stavebních, jehož zásluhou se dostal k nedostatkovému zboží, a díky známostem si dokázal zajistit i meloucháře na stavbu. „Mojej žene sa nepáčili kachličky, tak jej hovorím, že počkáme, a išiel som za (...) a hovorím mu, nepríde ti niečo? A on že poviem vám, keď niečo dostanem a nejako sa to...(…) Tak sa nejako zohnala partia týchto fuškárov, to boli chlapi čo robili u stavebných firiem...zohnala sa partia štyroch, zavolať som aj kamarátov a už išli múry hore.“ [Eugen] Skupina zboží a služeb, jež nebylo možné jednoduše koupit bez zapojení sociálního kapitálu se však neustále rozrůstala (Možný, 2009, s. 66). Podle Možného se makroekonomické problémy národního hospodářství začaly promítat na úroveň mikroekonomiky, tedy do hospodaření rodin. Tyto rodiny patřily především do dělnické třídy, stát tedy přenesl náklady na bydlení na tu část obyvatelstva, která měla být za socialismu osvobozená od útlaku, Ivan Szelenyi to označil za socialistickou formu nerovnosti (Szelenyi, 1983).

Mezi dokumenty ke stavbě domu, které má Bohumil bedlivě uložené více než čtyřicet let po kolaudaci, je i orientační náklad na výstavbu domu. Jednoduchá tabulka s cenami za potřebná množství materiálů končí odhadem, kolik bude stát hrubá stavba řadové zástavby, výsledná suma se shoduje s poskytnutými státními příspěvky a půjčkami. V rozpočtu není zahrnutá položka platu řemeslníkům ani pracovní síle. Počítalo se s tím, že stavba bude svépomocná a odborné práce budou provedeny po známostech obstaranými meloucháři. S penězi, jež stavebníci dostali, nemohli volně disponovat, protože byly vázané na nákup stavebního materiálu. „Tie peniaze sme ani nevideli... proste my sme ich akože mali, a keď sme niečo nakupovali tak to nám z toho odpisovali. (...) Ja som prišiel do stavební a tam som to len podpísal a oni si to už medzi sebou vysporiadali.“ [Bohumil] Tento způsob financování může odrážet důvěru lidí v systém, ale zároveň ukazuje i přesvědčení systému, že lidé postaví dům bez oficiálních řešení s pomocí své rodiny, přátel a s využitím sítě kontaktů. Když Možný porovnává sociální a ekonomický kapitál v socialistickém období, píše: „Sociální kapitál má proti ekonomickému kapitálu tu zásadní nevýhodu, že je kontextuálně vázán, zatímco na penězích je nejkrásnější to, že jsou kontextuálně zcela neutrální“ (Možný, 2009, s. 106). Křehkost, kontextualita, potřeba neustálého udržování kontaktů — ne/výhody sociálního kapitálu se stále víc dostávaly na povrch. Stavba rodinného domu svépomocí tedy mohla představovat způsob, jak zhmotnit sociální kapitál do něčeho trvalejšího a méně křehkého.

ZÁVĚR: DIS/KONTINUITA RESPONSIBILIZACE V SOUVISLOSTI S BYDLENÍM

Vyprávění o rodinných a přátelských závazcích, státních půjčkách, betonu a kachličkách svépomocně formovaných do podoby rodinných domů nám umožňuje nahlédnout charakter distribuce zodpovědnosti za poskytování bydlení mezi různé aktéry. Stát a podniky poskytují formální (infra)struktury (půjčky, pozemky, právní rámec); rodina a širší sociální vazby jsou zodpovědné za hladký průběh stavby formou dílčích výpomocí, a nakonec svépomocní stavebníci, kteří musí žonglovat s termíny, zajistit dostupnost materiálu a koordinovat “ansámbly” melouchářů a rodičů pečujících o jejich děti. Tato situace tedy není zásadně odlišná od současné svépomocné stavby; možná jen s tím rozdílem, že tehdy byly jako *nevyhnutelné* vnímány právě neoficiální melouchářské práce, zatímco dnes je jako *nevyhnutelné* na cestě k vlastnímu bydlení vnímáno využití hypotečního úvěru (a v případě svépomocné stavby často taktéž “melouchy”). V této studii tak ukazujeme, že přestože byl hlavní díl zodpovědnosti za zařízení a realizaci stavby nakonec vždy na budoucích obyvatelích domu, tak svépomocné bydlení neznamená, že by do celého procesu nebyli zapojeni další aktéři, kteří přebírají dílčí zodpovědnost v průběhu stavby. Svépomocné bydlení jako praxe bylo, a pravděpodobně stále je, zasazeno do spletné a husté sítě ne/formálních sociálních vazeb, finančních a legálních struktur.

Zároveň svépomocné bydlení, jako určitá sociální praxe formující zodpovědné subjekty (a to ve smyslu zodpovědné “za něco” tj. zařízení bydlení i zodpovědné “sami o sobě” tj. že jsou definovatelní jako “zodpovědný člověk”) měla charakter jak disciplinační, ale i potenciálně subverzivní. Disciplinační ve smyslu, že přidělením zodpovědnosti domácnostem je formátovala do určitého jednání a konvenční životní dráhy reprodukcující dráhu “správného (socialistického) občana” (srov. Spurný, 2016, s. 156–180). Svépomocní stavitelé byli vázání státní půjčkou na práci v určitém podniku a kvůli standardizaci projektů si nemohli postavit dům zcela podle svých představ (což platilo především pro exteriér domu). Zároveň na sebe svépomocní stavebníci přebírali značnou část rizika při realizaci stavby — riziko, že neseženou stavební materiál, riziko že nebudou k dispozici stavební dělníci nebo meloucháři, riziko, že se v rámci své vícegenerační rodiny rozhádají a ztratí podporu. Jinými slovy v kontextu svépomocného bydlení nesly výrazné morální a ekonomické náklady právě domácnosti a formální instituce (stát, obce a podniky) tak fakticky ustupují z oficiálně deklarované pozice *práva na bydlení* zajištěného socialistickým státem. Na druhou stranu, v porovnání se současností, byla tehdy role oficiálních institucí významná z hlediska infrastruktury pro převzetí zodpovědnosti; jinými slovy bez financí a bez pozemku poskytnutým státem či podnikem by se svépomocná stavba nemohla uskutečnit. Subverzivní potenciál svépomocného bydlení je pak především v jeho síle ukázat, že stát, respektive oficiální instituce “jsou nazi”; že i přes investice vložené do masové výstavby nedokáží dostatečně rychle zajistit adekvátní bydlení pro všechny zájemce a že ti si je musí zařídit sami. V případě našich respondentů se nejednalo o vědomou a cílenou subverzi ve smyslu podrývání režimu; jejich jednáním se však materializují praktické limity státního socialismu (neschopnost dostat závazku na bydlení pro všechny) a tím se ukazují trhliny v legitimitě režimu (srov. Kreis, 2018, s. 61–64 pro kontext NDR). Na druhou stranu zde ale stále zůstává široký prostor pro

vyjednávání a ustavování legitimacy režimu. Půjčka a pozemek mohou fungovat jako dostatečný výraz aktérství formálních institucí a zároveň nárok na dostupné bydlení pro všechny byl tak ambiciózní, že jeho nedosažení nemuselo legitimitu režimu zásadně ovlivnit, protože byl obecně vnímán spíše jako deklarace než reálný cíl. V jistém smyslu tak lidé mohli přebírat zodpovědnost prostě jen z nutnosti a případně z nedůvěry právě ve schopnost státu a institucí jim bydlení zajistit.

Je také nutné reflektovat, že koncept responsabilizace je spjatý především s anglofonním prostředím a jeho automatické přejímání může být problematické. Touto studií se však snažíme ilustrovat, že je daný koncept relevantní i pro analýzu procesů a praxí pozdního státního socialismu. Přispíváme tak do diskuze napříč různými humanitními a sociálně-vědními obory, kde se rozvíjí argument o podobnosti státního socialismu a (neo)liberálního kapitalismu (Kopeček ed., 2019; Spurný, 2016; Sommer, Spurný, Mrňka, 2019) i právě otázka o možnostech aplikace konceptu responsabilizace na kontext státního socialismu (Kreis, 2018; Offermann, 2019; Samec, Hájek, 2019). Pomocí konceptu responsabilizace lze ukazovat na mnohé (dis)kontinuity v oblasti bydlení: nedůvěru ve formální instituce, co se týče možnosti zajistit kvalitní a dostupné bydlení pro všechny, výraznou roli rodiny ve formování preferencí ohledně bydlení a při jejich dosažení a nakonec kontinuitu v tom, že proces responsabilizace jedinců v otázce zajištění bydlení je zároveň umožňuje disciplinovat ve "správné občany" reprodukcí konvenční životní dráhy a to jak v období státního socialismu, tak v neoliberálním kapitalismu. Role oficiálních institucí v procesu ne/zajištění bydlení a procesu responsabilizace domácností se ukazuje jako relevantní směr pro další výzkumy. Z vyprávění myjavských svépomocných stavebníků se zdá, že role formální instituce je upozaděna a aktivitu přebírají stavebníci a jejich rodiny. Stejně tak v průběhu transformace se může zdát ústup institucí urychlen privatizací státních a obecních bytů, nicméně restituce či regulace nájemného představují jen jinou formu participace oficiálních institucí v rámci systému bydlení, stejně tak jako podpora nově vznikajícího financionalizovaného systému založeného na hypotéčních úvěrech (a úsporách rodin). Z hlediska nastavení a fungování současného systému bydlení v této stati tedy ukazujeme, že kolektivně sdílená představa o tom, že při řešení bydlení je žádoucí spoléhat "se sám na sebe" (a na svou rodinu) má své kořeny už v praxi svépomocného bydlení v průběhu státního socialismu, přestože pro režim to mohlo být v určitém smyslu "nouzové řešení" dané problematiky. A že se nejedná jen o dílčí aspekty například pouze o nefunkční pořadníky, ale o celou strukturu daného systému a přesouvání zodpovědnosti na jedince, který dané společně sdílené vědomí o tom, jak rozumět ne/jistotám v rámci poskytování bydlení, vytvářel. Spoléhání na sebe a svou rodinu a svépomocné zajištění bydlení je i v současnosti významná praxe, kdy, přestože je možné vybírat z myriády stavebních prvků a doplňků v katalogích, tak stále se nelze spoléhat, že otázku bydlení vyřeší formální veřejné instituce jako je stát a obce nebo volný trh.

Poděkování

Tato stat vznikla v rámci projektu NAKI II *Kutilství a jeho význam pro českou národní a kulturní identitu: současný stav, socio-kulturní a historicko-politické souvislosti, typologie a využití potenciálu pro místní*

rozvoj, financovaného Ministerstvem kultury ČR (č. projektu DG18Po2OVVo22). Chceme vyjádřit poděkování editorům tohoto vydání, anonymním recenzentkám a Karin Hoření za podnětné a konstruktivní komentáře, které nám výrazně pomohly zpřesnit argumentaci. Zodpovědnost za veškeré nedostatky či nepřesnosti zůstává na nás.

LITERATURA

- Balgová, I. 2019. *Ideológia v betóne: Skúsenosť s výstavbou rodinného domu za socializmu*. Brno: Masarykova Univerzita — Fakulta sociálních studií. Diplomová práce.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost*. Praha: SLON.
- Beggs, M., Bryan, D., Rafferty, M. 2014. "Shoplifters of the world unite! Law and culture in financialized times". *Cultural Studies* 28 (5): 976–996.
- Brown, W. 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.
- Buchli, V. 2000. *Materializing culture. An archeology of Socialism*. Oxford, New York: Berg.
- Burchell, G., Gordon, C., Millder, P. 1991. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Dean, M. 2010. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- Dean, M. 2017. "Governmentality" Pp 1–2 in *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory*. Published online: Wiley.
- Deville, J. 2015. *Lived Economies of Default: Consumer Credit, Debt Collection and the Capture of Affect*. New York, NY, & Oxon, United Kingdom: Routledge.
- Flint, J. 2004. "Reconfiguring Agency and Responsibility in the Governance of Social Housing in Scotland". *Urban Studies* 41 (1): 151–172.
- Foucault, M. 1994. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Lidové noviny.
- Foucault, M. 1995. *Discipline and Punish*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. 1996. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, M. 2000. *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava: Kalligram.
- Foucault, M. 2007. *Security, territory, population*. Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. 2008. *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave MacMillan.
- Galčanová, L. 2012. "Proces suburbanizace v kulturní perspektivě — teoretická přehledová stať." *Sociológia / Slovak Sociological Review* 44 (1): 5–33.
- Guzik, H. (ed.) 2017. *Bydlet spolu. Kolektivní domy v českých zemích a Evropě ve 20. století*. Arbor vitae.
- Guzik, H. 2018. "Architecture and public opinion polls in Czechoslovakia shortly after second world war." *Umění/Art LXVI* (3): 175–192.
- Hájek, M., Kaderka, P., Nekvapil, J., Samec, T. 2019. *Kdo šetří, má za tři?: diskurz šetrnosti v proměnách české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hájek, M., Samec, T. 2017. "Discourses of Thrift and Consumer Reasonability in Czech State-Socialist Society". *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 53 (6): 805–832.
- Hájek, M., Šrám, K., Kolomojts, M., Cuker, I. 2020. "Uneasy Neoliberal Governance in a Low-Trust Society: Barriers to Responsibilisation in the Czech Republic". *Sociological Research Online* 25 (2): 201–218.
- Harvey, D. 2000. *Spaces of Hope*. Berkeley: University of California Press.
- Honová, P. A., Numerato, D., Kondrátová, L. 2019. "Zkušenost, expertiza a participace uživatelů: případ české reformy psychiatrické péče". *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (5): 615–640.
- Honzík, K. 1947. *Tvorba životního slohu*. Praha: Václav Petr.
- Horáček, M. 2013. *Za krásnější svět. Tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*. Brno: Barrister a Principal.

- Choay, F. 1969. *The Modern City: Planning in the 19th century*. New York: George Braziller.
- Joseph, M. 2014. *Debt to Society: Accounting for Life under Capitalism*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Kear, M. 2013. "Governing homo subprimicus: Beyond financial citizenship, exclusion, and rights". *Antipode* 45 (4): 926–946.
- Keller, F., Nyklová B. (under review). "Czech engineers abroad. Transculturation as a consequence of international exchange in applied chemical research under Cold War." *Slavic Review*.
- Kelly, P. 2017. "Growing up after the GFC: responsabilisation and mortgaged futures". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 38 (1): 57–69.
- Klímová, B. 2011. *My jsme tím projektem žili. Stavba rodinného domu v období normalizace*. Praha: Zlatý řez.
- Komisia výstavby pri MNV. 1975. "Stavebníkom do pozornosti: Sústredená individuálna výstavba Kopánka." *Myjavské hnutie: Časopis pracujúcich* (27) 34: 3–4. Slovenská armatúrka Myjava.
- Kopeček, M. 2019. *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo, FF UK, ÚSD AV ČR.
- Kreis, R. 2018. "A 'call to tools': DIY between state building and consumption practices in the GDR." *International Journal for History, Culture and Modernity* 6 (X): 49–75.
- Larner, W. 2000. "Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality" *Studies in Political Economy* 63: 5–25.
- Lemke, T. 2001. "The birth of bio-politics: Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality." *Economy and Society* 30 (2): 190–207.
- Macharáčková, M. (ed.) 2007. *Jiří Kroha (1893–1974). Architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Brno: ERA, Muzeum města Brna.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- McIntyre, Z., McKee, K. (2012). "Creating sustainable communities through tenure-mix: The responsabilisation of marginal homeowners in Scotland". *GeoJournal* 77 (2): 235–247.
- Miljutin, N. A. 1931. *Socgorod. Otázky stavby socialistických měst. Základy racionelního plánování nových sídlišť v SSSR*. Praha: Knihovna levé fronty.
- Miller, P., Rose, N. 2008. *Governing the present: Administering economic, social and personal life*. Cambridge: Polity Press.
- Možný, I. 2009. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*. Praha: SLON.
- Musil, J. a kol. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Myjavské hnutie: Časopis pracujúcich. 1976. "Postup pridelovania podnikovo-družstevných stabilizačných bytov." *Myjavské hnutie: Časopis pracujúcich*. (28) 27: 5. Slovenská armatúrka Myjava.
- Novotná, E. 2018. *Česká bytová výstavba 1958–1970*. Praha: Univerzita Karlova. Disertační práce.
- Offermann, S. 2019. "Socialist responsabilization: the government of risk factors for cardiovascular diseases in the German Democratic Republic in the 1970s." *Rethinking History* 23 (2): 210–232.
- Obvodné Oddelenie Stavebný aj Štatistický Úrad (OO SŠÚ). 1977. "Byty splnené na výbornú" *Myjavské hnutie: Časopis pracujúcich* (29) 3: 6. Slovenská armatúrka Myjava.
- Obvodné Oddelenie Stavebný aj Štatistický Úrad (OO SŠÚ). 1978. "O bytovej otázke" *Myjavské hnutie: Časopis pracujúcich* (30) 2: 4. Slovenská armatúrka Myjava.
- Ouředníček, M., Špačková, P. 2013. "Teoretické přístupy a současné témata výzkumu suburbanizace." Pp. 13–36 in M. Ouředníček, P. Špačková, J. Novák. (eds.) *Sub Urbs: Krajina, Sídla, Lidé*. Praha: Academia.
- Ouředníček, M., P. Špačková, J. Novák. (eds.) 2013. *Sub Urbs: Krajina, Sídla, Lidé*. Praha: Academia.
- Pospěch, T., Mertlová, M. 2015. *Šumperák*. Praha: PositIF.
- Pyysiäinen, J., Halpin, D., & Guilfoyle, A. 2017. "Neoliberal governance and 'responsibilization' of agents: reassessing

- the mechanisms of responsibility-shift in neoliberal discursive environments.” *Distinktion: Journal of Social Theory* 18 (2): 215–235.
- Rose, N. 1990. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge.
- Rose, N., Miller, P. 1992. “Political power beyond the state: Problematics of government.” *The British Journal of Sociology* 43: 173–205.
- Samec, T. 2016. “Construction of Home and Middle-Class Identity in Post-Socialist Context”. *Cargo. Journal for Cultural and Social Anthropology* 14 (1–2): 23–54.
- Samec, T. 2018. “Performing housing debt attachments: forming semi-financialised subjects”. *Journal of Cultural Economy* 11 (6): 549–564.
- Samec, T. 2020. “Normalization of Mortgages in Media Discourse through Affects and Instructions”. *Housing, Theory and Society* 37 (2): 180–197.
- Samec, T., Hájek, M. 2019. Performing financialized subjectivities in household economy manuals under state socialism and neoliberal capitalism. *Competition & Change* 23 (5): 441–459.
- Slepička, A. 1981. *Venkov a/nebo vesnice*. Praha: Svoboda.
- Shamir, R. 2008. “The age of responsabilization: On market-embedded morality.” *Economy and Society* 37 (1): 1–19.
- Sommer, V., Spurný M., Mrňka J. 2019. *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Spurný, M. 2016. *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Stonehouse, D., Threlkeld, G., Farmer, J. 2015. “‘Housing risk’ and the neoliberal discourse of responsabilisation in Victoria.” *Critical Social Policy* 35 (3): 393–413.
- Stout, N. 2016a. “#Indebted: Disciplining the Moral Valence of Mortgage Debt Online.” *Cultural Anthropology* 31 (1): 82–106.
- Stout, N. 2016b. “Petitioning a giant: Debt, reciprocity, and mortgage modification in the Sacramento Valley.” *American Ethnologist* 43 (1): 158–171.
- Szelényi, I. 1983. *Urban inequalities under state socialism*. New York: Oxford University Press.
- Šimíková, I., Vyhliďal, J. 2010. “Sociální konstrukce systému sociální ochrany: Administrace klientů jako prostor interpretace.” *Sociální studia/Social Studies* 7 (2): 135–156.
- Šmídová, O. 1999. “Co vyprávějí naše byty.” Pp. 171–203 in: Konopásek, Z. (ed.) *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum.
- Teige, K. 1932. *Nejmenší byt*. Praha: Václav Petr.
- Trnka, S., Trundle, C. 2014. “Competing Responsibilities: Moving Beyond Neoliberal Responsibilisation.” *Anthropological Forum* 24 (2): 136–153.
- Vacková, B. 2013. “Idea bydlení za městem a koncept zahradního města.” Pp. 37–60 in M. Ouředníček, P. Špačková, J. Novák. (eds.) *Sub Urbs: Krajina, Sídla, Lidé*. Praha: Academia.
- Zarecor, K. E. 2015. *Utváření socialistické moderny. Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Academia.